

ТЕОРІЯ ЗМОВИ ЯК ПРОПАГАНДИСТСЬКА МОДЕЛЬ КОМУНІКАЦІЇ (ЯК ВИШКИ 5G ПОВ'ЯЗАНІ З КОРОНАВІРУСОМ ТА «ВАКЦИНАМИ БІЛЛА ГЕЙТСА»)

Євген Джиджора,

докт. філол. наук, доцент кафедри

періодичної преси та медіаредагування

Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

e-mail: dzhidzhora@gmail.com

У статті досліджено одну з найпопулярніших теорій змови 2020 р. — «коронавірус і карантин ввели для того, щоб встановити вишки 5G та змусити людство вакцинуватися». Показано природу виникнення та розповсюдження конспірологічних концепцій у сучасному масовокомунікаційному дискурсі. Зокрема, встановлений зв'язок теорій змови із когнітивним дисонансом, інформаційним вторгненням та пропагандою. На прикладі конспірологічних відеороликів О. Нікітської на її YouTube-каналі показані ключові аргументи згаданої теорії змови, а також маніпулятивні прийоми при її оприлюдненні. Серед таких прийомів проаналізовано: обрізання мультимедійного повідомлення у потрібному місці, зміщення акцентів у дискурсі, безапеляційна констатація припущень, нагнітання ірраціонального (релігійного) страху.

Ключові слова: теорія змови, конспірологія, пропаганда, когнітивні війни, інформаційна зброя, вишки 5G, коронавірус, вакцини Б. Гейтса.

Актуальність дослідження. Постановка проблеми та її зв'язок із науковими й практичними завданнями.

Теорія змови — модель маніпулятивної комунікації, покликаної заперечити сформований погляд на певне явище, процес або постать, а відтак — викрити «брехню» та «відкрити очі» начебто обдуреним людям. На перший погляд, теорія змови передбачає ускладнення процесу сприйняття дійсності, адже тут ідеться про пошук прихованих кричущих фактів, зацікавлених осіб, таємничих стосунків, підступних намірів тощо. Проте намагання побачити в малозрозумілій ситуації конспірологічну основу свідчить якраз про спрощене, редуковане сприйняття. Один із основоположників теорії когнітивного дисонансу Т. Фестінгер писав: «Виникнення дисонансу, що породжує психологічний дискомфорт, буде мотивувати індивіда до спроби зменшити міру дисонансу і, за змоги, досягти консонансу» [9, 17]. У такій оптиці теорія змови якраз і дозволяє індивіду придушити, як визначає С. Кара-Мурза, «ірраціональний страх перед невідомим» [4, 159] і пройти шлях від дисонансу до консонансу. Адже набагато простіше погодитися з таємничою недоказовою конспірологією та заспокоїтись, аніж шукати реальне пояснення складного феномену та перебувати в стресі.

Правду кажучи, в історії людської цивілізації теорії змови виникали регулярно. Достатньо згадати такі широко обговорювані ще з античних та середньовічних часів загадки, як: «навіщо Нерон спалив Рим?», «усі Євангелія — вигадка, а правда про Христа міститься у таємних книгах», «Шекспіра ніколи не існувало», «масони правлять світом» тощо. Проте саме у XX та XXI ст. конспірологічні теорії стали помітним складником масовокомунікаційного дискурсу, адже перетворилися на дієвий механізм пропагандистського впливу на суспільну свідомість. Тепер завдяки інформаційному вторгненню на кшталт: «Більшовики прагнуть захопити всю Європу» (у Німеччині

в 1940 р.), або «Америка наступає на споконвічні руські землі, а Крим — наш!» (у РФ у 2014 р.), можна зробити не просто потрібну ідеологічну ін'єкцію, але й розв'язати справжню війну, не кажучи вже про можливість вплинути на електоральні настрої під час виборчої кампанії. Як, наприклад, у США, де у 2016 р. Під час президентської боротьби між Х. Клінтон та Д. Трампом панувала конспірологічна історія під назвою «піцагейт» (штаб Х. Клінтон звинуватили в знущанні над підлітками у приміщенні звичайної піцерії), а у 2020 р. з'явився рух QAnon. Його послідовники впевнені, що Д. Трамп веде священну війну проти демократів та зірок Голівуду, які розбещують неповнолітніх (детальніше про це [1]).

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Сьогодні теорії змови викликають живий інтерес з боку науковців. Російський історик І. Яблуков, автор лекційного курсу «Теорії змови: від Античності до наших днів» на «Радіо Арзамас» та книги «Руська культура змови: конспірологічні теорії на пострадянському просторі», вважає, що теорія змови — це спосіб інтерпретації реальності, який зазвичай запускається для пояснення погіршених умов життя людей [10, 13-14]. Натомість у книзі «Смерть експертизи: як Інтернет вбиває наукові знання» американський дослідник Т. Ніколс пояснює появу «конспірологічних трилерів» бажанням надати сенс подіям, які лякають. Учений протиставляє теорії змови експертному знанню й констатує, що в наш час обізнаний фахівець, спроможний спростувати певну конспірологію, як правило, програє Інтернетові як такому «колективному розуму», який має набагато більший вплив на масову свідомість [5, 100-102].

А ось Г. Почепцов, із посиланням на американського політолога Дж. Ная, висуває тезу, що фейки й конспірологія тісно пов'язані із «м'якою силою», яка залучає й пояснює, а не примушує й залякує як жорстка сила. «Світ має бути зрозумілим, — пише вчений. —

Інакше він не просто нікому не потрібний, він взагалі небезпечний» [8]. Поступово ж залучати завдяки м'якому поясненню — це концепція так званої «пропаганди 2.0», більш витонченої, підступної та ефективної, ніж «пропаганда 1.0» [6, 4–10]. В іншій же праці «Смисли і війни» Г. Почепцов стверджує, що комунікація у вигляді смислових інтервенцій з метою формування нових (насправді — безальтернативних) сенсів завжди свідчить про інформаційний наступ [7, 183–184]. Значить, теорії змови виступають ще й інструментом, або правильніше говорити зброєю, у когнітивних війнах.

Мета дослідження — проаналізувати маніпулятивно-пропагандистський складник теорії змови на прикладі провідного конспірологічного кейсу 2020: «Коронавірус запустили для того, щоб встановити вишки 5G та вакцинувати всіх людей на планеті».

Виклад основного матеріалу дослідження.

Однією з найбільш активних і рішучих адепток означеної конспірології виступає американська блогерка, медіа-консультантка, у минулому журналістка Олена Нікітська. Іще важлива її іпостась, яку не можна проігнорувати, — вона прихожанка церкви неоп'ятдесятників «Дім хліба» у Сокраменто (США). На своєму однойменному YouTube-каналі Олена Нікітська розгорнула масштабну, як вона визначає, «інформаційно-розслідувальну» кампанію з метою виявити справжні причини пандемії коронавірусу та світового локдауну. Ось лише деякі провокативно-кричущі назви її роликів за 2020 р.: «Коронавірус — биологическое оружие или большой обман» (прем'єра — 12.03.2020, тривалість — 2 г. 23 хв. 22 с.), «Кто создал кризис 2020? Причастность Bill Gates или Elon Musk» (прем'єра — 18.03.2020, тривалість — 55 хв. 54 с.), «Протести по всей Америке против фейковой пандемии» (прем'єра — 21.04.2020, тривалість — 57 хв. 02 с.), «Военные и врачи-ученые

о шокирующих махинациях с Ковид-19» (прем'єра — 25.06.2020, тривалість — 54 хв. 20 с.), «Врачи на передовой рассказали всю правду о вирусе» (прем'єра — 5.08.2020, тривалість — 46 хв. 33 с.) [13].

Однак, найбільш повним, з точки зору оприлюднення конспірологічної теорії, є відеоблог: «Пять джи, карантин, вакцинация. Есть ли связь?» (прем'єра — 10.04.2020, тривалість — 54 хв. 33 с., станом на 30.11.2020 — 227.919 переглядів, 2100 коментарів) [14]. У роликів авторка дає ствердну експресивну відповідь на поставлене запитання: так, між 5G-мережами, карантином та вакцинацією є пряма залежність. Стисло позицію Нікітської можна представити так. Коронавірус, поширений природньо, або запущений штучно, не несе таких страшних загроз, як про це розповідають ЗМІ. Нічим не обумовлений карантин був введений здебільшого для того, щоб прибрати з вулиць допитливих людей, запобігти їхнім вуличним протестам, а тим часом встановити вишки 5G. Шкідливі для здоров'я, особливо дітей, електромагнітні вишки 5G потрібні для забезпечення продуктивної роботи надшвидкісного інтернету. А надшвидкісний інтернет необхідний для якісної роботи державних, а можливо й приватних, сервісів із відслідковування та контролю за людьми. Для зручного відслідковування та уніфікації людей незабаром мають запровадити тотальну вакцинацію з наночастинками, а в перспективі — і з наночіпами. Хто відмовлятиметься, залишатиметься без можливостей для належного функціонування. Отже, «сильні сього світу» (транснаціональні корпорації з діджитал-маркетингу) змовилися зробити людство підвладним та повністю керованим.

Така апокаліптична теорія змови виглядає досить спокусливою у випробувальному 2020 р. Проте для adeptів релігійного віровчення неоп'ятдесятників, до яких належить О. Нікітська, вона

є типово-есхатологічною (про особливі есхатологічні очікування представників харизматичних культів [3, 62-65]). Позаяк окреслена конспірологія вийшла далеко за межі вузьких релігійних течій і непокоїть носіїв різних культур з різним світоглядом, розглянемо аргументацію О. Нікітської детальніше.

У вказаному роликові позиція конспірологині ґрунтується на трьох твердженнях:

1) **Немає такої кількості хворих на Covid-19, а статистику дуже завищують** [14, таймкод: 8 хв., 03 с. — 10 хв. 10 с.]. Нікітська апелює до формулювання на сайті CDC, тобто Centers for Disease Control and Prevention («Центри з контролю та профілактики захворювань у США» — федеральне агентство при Міністерстві охорони здоров'я США), щодо причин смерті позитивно інфікованих. Блогерку насторожує уточнення цифри померлих «12.754», подане підзіркою: «Presumptive positive» («передбачуваний позитивний випадок»). Якщо в офіційну статистику вводять поняття «передбачуваний», розмірковує Нікітська, то значить, всіх, хто насправді помер від онкології, серцево-судинних захворювань, цирозу тощо, вважають жертвами ковіду, тому що вони мали відповідні симптоми.

Проте ведуча маніпулює фразою на сайті CDC, обрізаючи її в потрібному авторці місці. Насправді про кількість померлих написано так: «Data include both confirmed and presumptive positive cases of COVID-19 reported to CDC or tested at CDC since January 21, 2020» («Дані включають як підтверджені, так і передбачувані позитивні випадки COVID-19, про які повідомляли CDC, або тестували в CDC з 21 січня 2020 р.»). Тобто, йдеться про загальну кількість хворих, серед яких точно є ті, у кого підтвердили вірус, а також і ті, у кого передбачали, але не встигли встановити остаточно через смерть пацієнтів. Вочевидь, наведений показник у 12.754 померлих є референтним. Адже навряд чи компетентні фахівці з

федерального агентства з контролю та профілактики захворювань при Міністерстві охорони здоров'я США додавали до цієї сумної статистики будь-кого без розбору. Якщо б це було так, то кількість померлих від COVID-19 була б значно вищою, адже вміщувала б усіх, хто пішов із життя з січня 2020 р. З іншого боку, на початку пандемії лікарі ще не мали достатньої інформації про особливості протікання коронавірусної інфекції у пацієнтів, які мають важкі супутні хвороби. Тож, можна припустити, що за наявності типової клінічної картини таких хворих зараховували до ковідних, хоч і не встигали це підтвердити лабораторно.

2) **Вишки 5G шкідливі, і це доведено фахівцями.** Це твердження виводиться на підставі двох взаємообумовлених обставин. Спочатку Нікітська демонструє уривок з YouTube-ролика про слухання в Конгресі США законопроєкту про 5G-мережі [14, таймкод: 27 хв. 23 с. — 29 хв. 18 с.]. На відео відомий сенатор Р. Блюменталь ставить лобістам-доповідачам резонне запитання про безпеку мереж: «Скільки грошей було витрачено на незалежні дослідження впливу цих технологій на біологічні процеси» [12, таймкод: 3 хв. 10 с.]. У відповідь ніяких конкретних даних не пролунало. Тоді сенатор Блюменталь перепитав: «Отже, на моє питання, скільки грошей, ви відповідаєте: нуль?» [12, таймкод: 3 хв. 47 с.]. Після цього доповідачі зізналися, що не володіють інформацією, оскільки не належать до тієї індустрії, яка впроваджує 5G-технології в США. І тут Нікітська робить несподіваний висновок. Раз не озвучена сума, міркує ведуча, значить ніяких досліджень не проводилося. Але це маніпуляція. У слуханнях не було сказано, що дослідження не проводилися. Просто доповідачі-лобісти не змогли надати чіткої відповіді на запитання сенатора.

Утім, відповідь є, впевнена Нікітська. Тож, далі вона демонструє глядачам Інтернет-петицію на сайті EMFscientist.org, міжнародної

організації, яка вивчає вплив технологій на середовище [14, таймкод: 31 хв. 20 с. — 34 хв. 42 с.]. На момент виходу її ролика під петицією стояли 252 підписи «вчених з 43 країн світу». Проте жодного імені, професійного статусу, компетенції підписантів блогерка не називає. Як і не повідомляє суть петиції. А в ній, між іншим, йдеться про певні небезпеки докільню та людям, що несуть самі пристрої (гаджети, які зчитують електромагнітні імпульси). Окремі пункти містять перестороги щодо використання 4G та 5G мереж. Тож, ця петиція (насправді — колективне звернення в ООН) не проти винятково 5G, а проти невживання достатніх заходів з убезпечення людства від електромагнітних технологій [11].

3) **На того, хто не буде вакцинуватися, очікують суворі обмеження.** У концепції Нікітської це твердження є логічним підсумком великої змови про кількість хворих на COVID-19 та встановлювання 5G-мереж. Ті, кому було вигідно запроторити людей на карантин, щоб спокійно монтувати вишки 5G, скоро вимагатимуть тотальної вакцинації, впевнена блогерка. Мовляв, про це вже відкрито заявляє Білл Гейтс [14, таймкод: 42 хв. 28 с. — 43 хв. 20 с.]. Тут Нікітська побіжно згадує відомий виступ Б. Гейтса на TED Talks про неготовність людства до нових епідемій [2]. Під час тієї промови Б. Гейтс дійсно розмірковував про необхідність вакцинації для захисту від можливих нових вірусів. Але тут не йшлося про обмеження, заборони, санкції, або що для тих, хто вакцинуватися не збирається. Ця тема не піднімалася. Проте Нікітська йде далі й наполягає, що у майбутньому вакцини обов'язково міститимуть наночастинки або й наночіпи. Адже для точного вловлювання їхніх носіїв і ладнають зараз мережі 5G! Щоправда, ніяких прецедентів та фактів на підтвердження своїх слів авторка не наводить. А з цього слідує, що це лише її припущення — такий собі зловісний футурологічний прогноз. Перед нами чергова маніпуляція

громадською думкою — безапеляційна констатація припущень. Вдавання до констатації майбутнього розкриває культурний код Нікітської. Ще раз нагадаємо: вона є адепткою релігійного культу неоп'ятдесятників. Тому не випадково впродовж ролика неодноразово апелює до авторитету біблійних творів, зокрема, наприкінці випуску цитує Євангеліє від Луки: «Коли люди будуть мертвіти від страху й чекання того, що йде на весь світ» [Лук. 21, 26]. Апокаліптичний страх перед безбожним, але передбачуваним сьогоденням виступає останнім акордом і головним концептуальним підґрунтям конспірологічної теорії блогерки. Вибудовуючи ж таку теорію, О. Нікітська претендує на роль релігійного пророка на кшталт старозавітних чи новозавітних святих, яким Бог відкривав таємниці історії та майбутнього. Відтак сама теорія набуває статусу віровчення, що передбачає амбівалентне ставлення — або вірити, або ні.

Висновки та перспективи дослідження.

Теорія змови О. Нікітської є помітним феноменом масовокомунікаційного дискурсу 2020 р. Утім, пояснити появу та широке розповсюдження цієї конспірології лише напрочуд складними, досі не бувалими, обставинами, з якими зіткнулося людство в 2020 р., було би неправильним. Натомість слід враховувати загальні комунікаційні тенденції сьогодення. А одними з них є нівелювання статусу експерта та швидка довіра мас до будь-яких, навіть дуже чудернацьких, інтерпретацій. Що ж до інтерпретацій невідомого, яке насувається й лякає, то в епоху постправди масовий інтерес до них формується в першу чергу. Наразі людство до кінця ще не знає походження коронавірусної інфекції, яких адекватних заходів потрібно було вживати у боротьбі з розповсюдженням вірусу, які наслідки для світової політики, економіки, культури матиме локдаун та багато іншого. Це незнання й обумовлює зацікавленість відповідними теоріями змови.

Відтак технології створення та розповсюдження як проаналізованої, так і інших теорій змови, співвідношення фейків, чуток, пліток із теоріями змови, маніпулятивні прийоми й тактико-технічні дії на різних стадіях вкидування конспірологічних концепцій у масовокомунікаційний дискурс — усе це може стати предметом подальшого наукового вивчення.

Література:

1. Бондарєва Х. Педофіли проти Трампа: як безглузда теорія змови стає козирем президента США. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2020/10/26/7115675/> (дата звернення: 27.10.2020).
2. Гейтс Б. Новая вспышка эпидемии? Мы к ней не готовы. URL: https://www.youtube.com/watch?v=6Af6b_wyiwI&t=24s (дата звернення: 30.11.2020).
3. Дворкин А. Тоталитарные секты: опыт систематического исследования. 3 изд., переработанное. Нижний Новгород: Братство Александра Невского, 2003. 816 с.
4. Кара-Мурза С. Манипуляция сознанием. Москва: ЭКСМО-Пресс, 2001. 832 с.
5. Николс Т. Смерть экспертизы: как Интернет убивает научные знания / пер. с англ. Т. Л. Платоновой. Київ: Форс Україна, 2019. 368 с.
6. Почепцов Г. Пропаганда 2.0. Харьков: Фолио, 2018. 796 с.
7. Почепцов Г. Смысли і війни: Україна і Росія в інформаційній і смисловій війнах. Київ: Видавничий Дім «Киево-Могилянська академія», 2016. 316 с.
8. Почепцов Г. Фейки, конспирология и мягкая сила. URL: https://www.aup.com.ua/feyki-konspirologiya-i-myagkaya-sila/?fbclid=IwAR0dQsDP8A8ikiDtOPPoo-HZpYDbz2QGPrV4DrGo_

- JogTNgXfByPvXhrabc (дата звернення: 28.10.2020).
9. Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса. Санкт-Петербург: Речь, 2000. 320 с.
  10. Яблоков И. Русская культура заговора. Конспирологические теории на постсоветском пространстве. Москва: Альпина нон-фикшн, 2020. 430 с.
  11. International Appeal. Scientists call for Protection from Non-ionizing Electromagnetic Field Exposure. URL: <https://www.emfscientist.org/index.php/emf-scientist-appeal> (дата звернення: 30.11.2020).
  12. US Senator Blumenthal Raises Concerns on 5G Wireless Technology Health Risks at Senate Hearing. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ekNC0J3xx1w> (дата звернення: 30.11.2020).
  13. Yelena Nilitskaja [YouTube channel]. URL: <https://www.youtube.com/channel/UCAVeLp35FIHVn52MRsctXBg> (дата звернення: 30.11.2020).
  14. Yelena Nilitskaja. Пять джи, карантин, вакцинация. Есть ли связь? URL: <https://www.youtube.com/watch?v=CiN7AGW3984> (дата звернення: 30.11.2020).

**Теория заговора как пропагандистская модель коммуникации
(как вышки 5G связаны с коронавирусом и вакцинами Б. Гейтса)**

Евгений Джиджора,

докт. филол. наук, доцент кафедры

периодической прессы и медиаредактирования

Одесского национального университета имени И. И. Мечникова

e-mail: dzhidzhora@gmail.com

В статье исследовано одну из наиболее популярных теорий заговора 2020 р. — «коронавирус и карантин ввели для того, чтобы установить вышки 5G и вынудить человечество вакцинироваться». Показана природа возникновения и распространения конспирологических концепций в современном массовокоммуникативном дискурсе. В частности, установлена связь теории заговора с когнитивным диссонансом, информационным вторжением и пропагандой. На примере конспирологических роликов Е. Никитской на ее YouTube-канале показаны ключевые аргументы упомянутой теории заговора, а также манипулятивные приемы при ее оглашении. Среди таких приемов проанализировано: обрезание мультимедийного сообщения в нужном месте, смещение акцентов в дискурсе, безапелляционная констатация предположений, нагнетание иррационального (религиозного) страха.

Ключевые слова: теория заговора, конспирология, пропаганда, когнитивные войны, информационное оружие, вышки 5G, коронавирус, вакцины Б. Гейтса.

**Conspiracy theory as a propaganda communication model
(how 5G towers are related to the coronavirus and B. Gates vaccines)**

Yevgen Dzhidzhora,

D.Sc. (Philology), Associate Professor
of the Periodical Press and Media Editing Chair,
Odesa I. I. Mechnikov National University
e-mail: dzhidzhora@gmail.com

The article explores one of the most popular conspiracy theories of 2020 — “Coronavirus and quarantine were introduced in order to install 5G towers and force humanity to be vaccinated”. Conspiracy theory — a model of manipulative communication, designed to deny the prevailing view of a particular phenomenon, process or figure. The nature of the emergence and spread of conspiracy concepts in modern mass communication discourse is shown. In particular, the connection between conspiracy theory and cognitive dissonance, information invasion and propaganda has been established. One of the most active and determined adherents of this conspiracy is the American blogger, media consultant, former journalist Olena Nikitska. On the example of hers conspiracy videos on her YouTube channel, the key arguments of the aforementioned conspiracy theory are shown, as well as manipulative techniques for its announcement. In this video, the position of the conspiracy theorist is based on three statements: 1) There are not so many patients with Covid-19, and the statistics are greatly overestimated. 2) 5G towers are harmful, and this is proven by experts. 3) Those who will not be vaccinated will be severely restricted. Among such techniques, the author analyzed: cutting a multimedia message in the right place, shifting emphasis in discourse, categorically stating assumptions, whipping up irrational (religious) fear. In the conclusions was shown leveling of the status of the expert and fast trust of masses to any, even the most bizarre, interpretations are the main communicative trends of today.

Keywords: conspiracy theory, conspiracy theories, propaganda, cognitive wars, information weapons, 5G towers, coronavirus, B. Gates vaccines.

References:

1. Bondareva, H. Pedofili proti Trampa : jak bezgluzda teorija zmovi stae kozirem prezidenta SShA [Pedophiles vs. Trump : How a meaningless conspiracy theory becomes the best playing card of the US president]. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2020/10/26/7115675/> (accessed: 27.10.2020) [in Ukrainian].
2. Gejts, B. Novaja vspyshka jepidemii? My k nej ne gotovy [A new outbreak of the epidemic? We are not ready for it]. URL: https://www.youtube.com/watch?v=6Af6b_wyiwI&t=24s (accessed: 30.11.2020) [in Russian].
3. Dvorkin, A. (2003). Totalitarnye sekty : opyt sistematicheskogo issledovaniya. 3 izd, pererabotannoe [Totalitarian sects: the experience of systematic research. 3rd ed., Revised]. Nizhnij Novgorod. [in Russian].
4. Kara-Murza, S. (2001). Manipuljacija soznaniem [Manipulation of consciousness]. Moskow [in Russian].
5. Nikols, T. (2019). Smert' ekspertizy: kak Internet ubivaet nauchnye znaniya [Death of Expertise: How the Internet Kills Scientific Knowledge]. Per. s angl. T. L. Platonovoj. Kviv. [in Russian].
6. Pochepcov, G. (2008). Propaganda 2.0 [Propaganda 2.0]. Kharkov. [in Russian].
7. Pochepcov, G. (2016). Smisli i vijni: Ukrajina i Rosija v informacijnij i smislovij vijnah [Meanings and wars: Ukraine and Russia in information and semantic wars]. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Pochepcov, G. Fejki, konspirologija i mjagkaja sila [Fakes, conspiracy and soft power]. URL: https://www.aup.com.ua/feyki-konspirologiya-i-myagkaya-sila/?fbclid=IwAR0dQsDP8A8ikiDtOP Poo HZpYDbz2QGPrV4DrGo_JogTNgXfByPvXhrabc (accessed: 28.10.2020) [in Russian].
9. Festinger, L. (2000). Teorija kognitivnogo dissonansa [Theory of cognitive dissonance]. St. Petersburg. [in Russian].

10. Jablov, I. (2020). Russkaja kul'tura zagovora. Konspirologičeskie teorii na postsovetskom prostranstve [Russian culture of conspiracy. Conspiracy theories in the post-Soviet space]. Moskva. [in Russian].
11. International Appeal. Scientists call for Protection from Non-ionizing Electromagnetic Field Exposure. URL: <https://www.emfscientist.org/index.php/emf-scientist-appeal> (accessed: 30.11.2020) [in English].
12. US Senator Blumenthal Raises Concerns on 5G Wireless Technology Health Risks at Senate Hearing. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ekNC0J3xx1w> (accessed: 30.11.2020) [in English].
13. Yelena Nilitskaja [YouTube channel]. URL: <https://www.youtube.com/channel/UCAVeLp35FIHVn52MRsctXBg> (accessed: 30.11.2020) [in Russian].
14. Yelena Nilitskaja. Pjat' dzhi, karantin, vakcinacija. Est' li svjaz'? [5-G, quarantine, vaccination. Is there a connection?]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=CiN7AGW3984> (accessed: 30.11.2020) [in Russian]